

СУБОТИЦА И ОКОЛИНА

ПРЕГЛЕДНИ РАД
примљен 20. X 1990.

Бранко Ђупурдија
Филозофски факултет, Београд

МОГУЋНОСТ ЕТНОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА СУБОТИЦЕ И ОКОЛИНЕ

АПСТРАКТ: Суботица и њена шира околина (суботичка општина) имају дугу и богату традицију. То даје могућност за многобројна етнoлошка проучавања. У раду се указује на неке од тих могућности, без претензија да се наведу све. У наредним истраживањима, у колико до њих дође, хронолошки (не вредносни) примат треба дати темама чије истраживање захтева рад са старијим саговорницима (жетвене свечаности, наивно сликарство, салашке школе, адаптација колониста после првог и другог светског рата).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Монографија, етногенеза, колонизација, друштвени живот, мешовити бракови, адаптација, суицид, фолклор, духовна култура, жетвене свечаности, материјална култура, систем насеља (град, село, салашка улица, салаш, мајур, пољопривредни комбинат, салашка школа) и наивна уметност.

Постоји више општих и посебних разлога да се приступи системском и систематском етнoлошком проучавању Суботице и њене околине. Без намере да их наводим све, поменућу два општа и неколико посебних разлога. Један од општих разлога је што Суботица и њено залеђе, као уосталом и сви наши градови и њихове околине, треба да буду подробно проучени. Други општи мотив за проучавање Суботице и њене околине је чињеница да у српској етнологији, а можда и шире, још увек нема модерне предеоне вишетематске, комплексне етнoлошке монографије, добијене на

основу јединствено проведеног методолошког поступка, поготову таквог који истовремено садржи елементе историјског и структурално-функционалног приступа. Један од узрока за такво стање је сигурно и у томе што писање вишетематских, целовитих предеоних монографија захтева комплексна знања. Проблем је у томе што таква знања појединац тешко може да има. Решење је, дакле, у тимском раду заснованом на јединственим теоријско-методолошким основама. Ако ништа друго, ово сазнање може да буде добар изазов за нашу етнологију.¹

Из малопређашњег сазнања не би требало извести закључак да су у етнологији вредна пажње само она предеона истраживања која имају вишетематски, комплексни монографски карактер. Свака појединачна тема, посебно ако представља специфичност у култури датог краја, треба да буде вредна пажње истраживача. Оне чине посебне разлоге или мотиве за етнолошка истраживања одређене регије. Таквих тема, чија истраживања могу да кулминирају једнотематским монографијама, на подручју Суботице и њене околине има више. Зато постоји не само могућност него и потреба за етнолошким проучавањем суботичке регије. Последњих петнаестак година настојао сам да пружим допринос етнолошком истраживању суботичког краја. Као резултат тога настале су две студије. Једна је *Суботица и околина*. Она је, у ствари, увод у етнолошка истраживања Суботице и околине, с акцентом на салаше, мајуре и пољопривредне комбинате.² Друга студија је *Стамбена архитектура суботичких салаша, мајура и пољопривредних комбината*. Она произлази из прве и са стамбено-архитектонског аспекта разрађује њену главну тему – салаше, мајуре и пољопривредне комбинате, с циљем да пружи емпиријску основу формирању властитог погледа на панонску кућу и традиционално панонско градитељство уопште. У овом случају је, дакле, реч о једнотематској предеоној монографији.³

¹ Неке етнологији сродне дисциплине, на пример социологија, већ имају таква решења. Видети, на пример: *Društveni slojevi i društvena svest*, Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd 1977; *Društvene nejednakosti*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 1987. Пре годину-две у Етнографском институту САНУ у Београду одржан је научни скуп о монографијама. Могуће је да ће резултати тог скупа, ако буду објављени, допринети бржем решавању поменутог проблема.

² Видети: Б. Ћ у п у р д и ј а, *Суботица и околина* (Етнолошка истраживања), Матица српска и Друштвена организација „Монографија“ Суботица, Нови Сад, 1987.

³ Б. Ћ у п у р д и ј а, *Стамбена архитектура суботичких салаша, мајура и пољопривредних комбината* (Панонска кућа), Етноантрополошки проблеми, Монографије, књ. 14, Одељење за етнологију Филозофског факултета у Београду, Београд 1990. У вези са мојим радом појавило се неколико пропуста у суботичким средствима информисања. Овом приликом ћу указати само на два. Прво, изложба *Типови суботичких салаша, радничких станова и хаштела*, чији сам аутор, није гостовала у Новом Саду, него је било планирано да тамо гостује. Она је била постављена у Ликовном сусрету у Суботици од 26. VII до 11. VIII 1986. године, Етнографском музеју у Београду од 27. IV до 1. VI 1987. године, и у оквиру секције „Етнологија и архитектура“ 12. интернационалног конгреса антрополошких и етнолошких наука (ICAES) У Загребу од 24. до 31. VII 1988. године. (Упоредити: *Net Nap44, Subotica*, 1987. октобар 30, 55). Друго, слику *Стара школа* у Ђурђину израдила је Ката Рогич а не Ана Милодановић, а слику *Дошли из вароши* Марија Ивковић Ивандекић а не Јозефа Скендеровић (Упоредити: *Subotičke novine*, XLIV/30, Subotica, 29. јул 1988, 11).

Кад је реч о Суботици и њеном залеђу, питање комплексне етнолошке монографије или једнотематских монографија, у крајњој линији може да буде формално питање. Битно је да се остваре материјалне, кадровске и концептуалне претпоставке истраживања и да се она проводе. Зато ћу у овом пледоајеу за испитивање Суботице и њене околине усредсредити пажњу на неке проблеме које сам уочио у току досадашњих истраживања, а за које сматрам да заслужују да буду проучени. Немам намеру да наведем све непрочучене феномене, не зато што то не бих желео, него зато што је то изузетно тешко, вероватно чак и немогуће, тим пре ако се има на уму дуготрајност живљења и велика етничка сложеност на садашњем простору суботичке општине. Зато не значи да су мање вредни или чак да нису пажње вредни они феномени који нису поменути.

Један пледоаје за испитивање Суботице и њене околине, као што је овај, може да води рачуна о неколико културних сегмената: етногенетским питањима и етничком идентитету, друштвеном животу, фолклору, духовној култури, систему насеља, материјалној култури и наивној уметности.

Садашња етничка слика становништва суботичке општине настала је као резултат многих, дуготрајних и сложених историјских, друштвених и културних процеса и, у крајњој линији, као последица разних сеоба које су биле везане за ово подручје. Према подацима из 1981. године у 19 насеља суботичке општине, на територији од 1.007 км² живи 154.611 становника, од чега 100.516 у Суботици. Од укупног броја становника Мађара је 71.064 (45,96%), Хрвата 32.589 (21,08%), Буњевца 8.895 (5,75%), Срба 20.674 (13,37%), Црногораца 1.462 (0,95%), Македонаца 579 (0,37%), Албанаца 227 (0,15%), Словенаца 217 (0,14%), Муслимана 213 (0,14%), Немаца 191 (0,12%), Рома 175 (0,11%), Словака 154 (0,10%), Русина, 125 (0,08%), Јевреја 85 (0,06%), Руса 73 (0,05%), Бугара 53 (0,03%), Румуна 43 (0,03%), Пољака 38 (0,02%), Чеха 34 (0,02%), Грка 19 (0,01%), Турака 13 (0,01%), Украјинаца 13 (0,01%), Аустријанаца 7 (0,01%), Влаха 7 (0,01%), Италијана 5 (0,00%), Југословена 16.738 (10,82%), регионално опредељених 131 (0,08%), није се изјаснило 75 (0,05%), није се определило 186 (0,12%), непознатих 149 (0,11%) и осталих 67 (0,04%).⁴ Свака од поменутих етничких скупина, посебно оне које су најмногољудније, треба да буде предмет проучавања. При том треба обратити пажњу не само на њихово досељавање у ове крајеве него и на особености националних култура, на етнички идентитет, као и на оно што је заједничко свим појединачним, националним културама, на оно што припада једној општини, панонској култури. Осим старих култура, српске, буњевачке (хрватске), мађарске, јеврејске и других, посебну пажњу привлачи чињеница да се више од 10% становништва изјаснило као Југословени. Она је прави изазов за нашу, српску и југословенску етнологију. Питање је од каквог је етничког супстрата формирана ова национална категорија и каква је њена култура. Онај ко се прихвати тог задатка обавиће пионирски посао у српској етнологији, која је иначе бременита пионирским

⁴ Е. Букургов, *Суботка и њена околна*, Радови VАНУ, књ. I, Одељење друштвених наука и уметности, књ. 2, Нови Сад 1983, 85-86.

могућностима, било да оне леже у откривању и проучавању нових тема, или попуњавању старих тема новим теоријским и методолошким садржајима. Осим тога, скренућу пажњу још на један синдром етничких проблема који се могу испитивати. Реч је о насељу Бајмок, које је, после Суботице највеће насеље на подручју суботичке општине, а према подацима из 1981. године има 9.586 становника.⁵ Ни једно насеље на подручју суботичке општине није имало тако живу смену становништва у XX веку као Бајмок. После првог светског рата на Рату (Ново Село), која је један део Бајмока, насељавају се колонисти, пре свега из Херцеговине и Црне Горе. Затим се, крајем другог светског рата, из Бајмока исељавају Немци, да би се, крајем 1945. и почетком 1946. године на њихова места доселило око 2.000 нових колониста, првенствено Срба из Дрежнице у Хрватској. Последњи талас у низу тих сеоба је исељавање Јевреја из Бајмока у новоформирану државу Израел. Данас у Бајмоку не живи ни један Јеврејин. За последњих четрдесетак година нестала је већина трагова њихове културе. Синагога и гробље су порушени. На месту синагоге, у улици ЈНА (Главна улица), остала је аутентична ограда, подигнута од цигала и металних шипки, и једна приземна дворишна зграда у којој се данас налази забавиште. Јеврејско гробље је било смештено поред фудбалског стадиона, између старог Кулић млина и Гушчијака (Сајмишта). Шездесетих година ти објекти су порушени, а на њиховом месту је изграђен спортски центар са базеном за купање, олимпијских размера. Јеврејске мошти су премештене у колективну гробницу једног од три бајмочка гробља, у Централно (заједничко, међународно) гробље. Слични процеси су се догађали и у другим насељима суботичког атара. Они су део структуралних промена у култури овог краја. Зато треба да буду подробно проучени, тим пре што о њима постоје прворазредни, архивски извори.

Готово су неисцрпне могућности испитивања друштвеног живота. Поменућу само две, можда најважније могућности. Једна је испитивање културе друштвених група, почев од брака и породице, преко социјалних слојева и класа, до насеља. Друга је проучавање друштвених односа, почев од начина производње, преко сродства и религије до политике, односно испитивање хијерархије друштвених односа и њихових функција, или друштвене структуре суботичке општине као микро-заједнице. За ову прилику бих, већ из наведених разлога, односно због сразмерно великог броја људи који су се национално изјаснили као Југословени, посебно апострофирао потребу за проучавањем мешовитих бракова и њихових култура, јер претпостављам да највећи број овако национално опредељених људи потиче из мешовитих бракова. У вези с тим посебно је питање шта се догађа са обичајима, да ли они нестају, одржавају се једни на рачун других, или се паралелно одржавају и једни и други? Питање је, такође, шта бива са обичајима када један или оба брачна друга припадају политичким партијама као што је, на пример, Савез комуниста Југославије? Значајни су и многи други проблеми у вези са тим, као на пример: који је матерњи језик деце

⁵ Исто, 18-19.

из мешовитих бракова и на ком језику се она школују? Очигледно је да би за испитивање ове проблематике требало разрадити посебан упитник у коме би била захваћена сва релевантна питања за њено целовито проучавање.

Кад је у питању друштвени живот у суботичкој регији, независно од поменутих феномена, још један, додуше немио, проблем заслужује да буде поменут. Реч је о бројним самоубиствима. То је важно питање не само са етнолошког, већ и са социолошког, социјално-антрополошког, културно-антрополошког и хуманог становишта. Сигурно је да би вишедисциплинарна истраживања дала најкомплексније резултате у проучавању те појаве. Она би најбоље, ако не и једино, могла да одвоје истину и мит везане за њу. Међутим, етнологија и сама може да понуди своје виђење и решавање тог проблема. Овог пута ћу указати само на један, чини ми се доста важан, аспект поменутог проблема. Наиме, при проучавању суботичког суицида треба обратити пажњу на етнички састав оних који подижу руку на себе. У том смислу је веома битан прилив новог, пре свега, српског и црногорског становништва у ове крајеве после првог и другог светског рата. Тако би колонисти досељени после првог светског рата у Бајмок, Жедник, Вишњевац, Бачко Душаново и Хајдуково, и колонисти досељени после другог светског рата у Бајмок могли да послуже као контролне групе у проучавању суицида. Другим речима, требало би упоредити резултате добијене испитивањем староседелачког, пре свега, мађарског, српског, буњевачког, јеврејског и другог становништва и резултате добијене испитивањем колониистичког живља, који већином припада српском и црногорском народу. Властита посматрања на терену упућују на претпоставку да су се неки колонисти уклопили у овај немили тренд, што би тек требало проверити, како проучавањем суицида у суботичком крају тако и у крајевима из којих су они насељени. Испитивање те проблематике захтева, поред осталог, прикупљање емпиријског материјала на терену путем темељно разрађеног упитника.

Једна од структуралних особености у друштвеном животу становништва суботичке регије је уклапање колониста у токове свакидашњег и културног живота. Протеклих непуних седам деценија за прве и четири и по деценије за друге колонисте су биле довољан период да се покаже шта је у њиховим културама остало исто, а шта се променило, у зависности од нових услова живота. Српска и југословенска етнологија су у том погледу учиниле веома мало, мада је поменути временски период не само довољан него и идеалан за проучавање промена које су се догодиле после колонизације. У том смислу покушаћу укратко на основу властитих посматрања и проучавања, да прикажем стање у друштвеном животу и култури најновијих бајмочких колониста, које познајем боље него остале колонисте. Од старих одлика овог становништва најбоље су се сачували: језик, исхрана, обављање послова мобом, обичаји животног циклуса (рођење, свадба, погреб), зимско прело, крсна слава, Божић и Ускрс. Ишчезли су или су на најбољем путу да ишчезну традиционалне игре и верски живот. Две старе игре, кукуњешће и коло (обично, лично, немо) постепено су нестале после колонизације. Данас се оне не практикују ни у старом крају, Партизанској Дрежници,

где их пенајбоље знају старији људи, бивши свирачи и играчи. Верски живот у предратној Дрежници био је интегрална црта традиционалне културе њеног становништва. После другог светског рата он је замро у Партизанској Дрежници и у Бајмоку, пре свега из идеолошких разлога. Осим тога, он је замро и зато што је у Партизанској Дрежници црква оштећена у току рата, а у Бајмоку зато што српска црква не постоји. Припреми радови за обнову цркве у Партизанској Дрежници почели су у пролеће, а званичан почетак обнове и освећење постојећих зидина цркве су обављени 28. јула 1990. године. Појавили су се и неки нови моменти у култури дрежничких Срба у Бајмоку: прослава рођендана, испраћај регрута у војску и знатан проценат мешовитих бракова, више са Буњевцима, а у мањој мери са Мађарима, Немцима, Русинима и припадницима других етничких заједница. Приликом испитивања интеграције колониста у нове услове живота, посебно првих додира између српске и црногорске културе с једне стране и мађарске, буњевачке и јеврејске и других култура, с друге стране, треба се ослонити на старије саговорнике из обе групе, јер они оразмерно најбоље познају тај процес.

Бројне су могућности испитивања обредно-религијског живота становништва у суботичком крају. Једна од њих је испитивање обичаја животног циклуса појединца, почев од обичаја око рођења детета, прослава рођендана и имендана, испраћаја регрута у војску, преко свадбе до погребца. Већина тих обичаја има обележја етничке групе којој појединац припада. Посебно би било занимљиво да се испита испраћај регрута у Југословенску народну армију. У нашим условима постоје два начина испраћаја младића и девојака у војску. Један је индивидуални, приватни. Припрема га појединац који одлази у војску или његова породица, а коме, осим њих, обично присуствују рођаци, суседи и пријатељи. Други испраћај је јавни, званични. Припремају га војни одсеци или неке друге службе месних заједница или општина из којих појединци одлазе у војску. Ти испраћаји су групни јер у њима учествују сви војни обавезници заједно, понекад уз присуство чланова уже породице, родбине или пријатеља. Први начин испраћаја у војску је, поред осталог, важан и зато што може да послужи као показатељ како појединац и етничка окупина из које он потиче прихватају ову обавезу и како су, у крајњој линији, интегрисани у токове друштвеног, војно-административног и државног живота. Зато би било занимљиво да се тај обичај испита у сложеној, вишеструкој средини каква је Суботица и њена околина.

Једна могућност испитивања обредно-религијског живота је проучавање сталних, годишњих обичаја. На подручју суботичке општине живе припадници четири крупније вере и више секти. Најбројнији су припадници католичке, православне, муслиманске и јудаистичке вере. Свака од њих има свој програм и календар деловања, као и обичаје везане за њега. Сви они треба да буду посебно и подробно проучени. Свакако да ништа не би тако снажно избацило у први план специфичности и разлике у националним културама као што би то учинило проучавање сталних годишњих обичаја.

Посебна могућност проучавања обредно-религијског живота лежи у испитивању пригодних обичаја, односно обичаја који се обављају уз пољопривредне радове. У том смислу се могу реконструисати сви радни процеси у пољопривреди и обичаји који их прате. Најпознатији су обичаји уз жетву, вршидбу и бербу грождја, такозвани бербански дани и други. Жетвени обичаји су у толико познати да су постали један од синонима за суботичку културу. Њима сам се у неколико наврата, са различитих аспеката, фрагментарно бавио. С обзиром на дуго трајање, велику животност, сложеност и значај овог феномена за суботичку културу, покушаћу овом приликом да укажем на један могући приступ проучавању жетвених свечаности као тоталитета. У том смислу треба урадити следеће. Прво, треба проучити етничке димензије жетвених свечаности. Прелиминарна истраживања показују да Срби староседеоци на Келебији, Буњевци у Суботици и околини и Мађари у Чантавиру имају традиционалне жетвене обичаје. Посебно је питање како је тај обичај упражњаван код Јевреја, који су били власници више велепоседа у околини Суботице. Код Срба се за њега користи израз "брада Светог Илије" (у другим крајевима, насељеним Србима, изван суботичког подручја, то је „божја брада“) а код Буњеваца термин „дужијанца“. Ова фаза испитивања захтева ургентни рад на терену са најстаријим казивачима. Друго, потребно је код Буњеваца, код којих је овај обичај најживотнији (и код других народа, ако постоји), испитати историјат и садржај црквене димензије обичаја у Суботици, Малој Босни, Доњем Таванкуту, Ђурђину и другим местима. Ова фаза истраживања захтева проучавање архивских извора (Историјски архив Суботице, црквени архиви) и штампе, с једне, и теренска истраживања, с друге стране. Треће, потребно је испитати послератни, атеистички облик жетвених свечаности, пре свега путем штампе и истраживања на терену. Овај облик жетвених свечаности се одвија у Суботици и околним насељима. Приликом најаве и плакатирања, с обзиром да има интегрални, наднационални односно југословенски карактер, он би морао да буде насловљен само са „жетвене свечаности“ (и по потреби одговарајућим преводом на мађарски језик), без икаквих подналова или, пак, и са свим осталим познатим поднасловима. Четврто, после другог светског рата жетвене свечаности се одржавају и у појединим радним организацијама односно у пољопривредним комбинатима. Тај вид жетвених свечаности треба проучавати на основу архива пољопривредних комбината, учесника у свечаностима и штампе. Пето, жетвеним свечаностима су, бар по неким елементима, сличне вршидбене свечаности и могу се проучавати у истом контексту са њима, тим пре што се и за њих, бар на српскохрватском језику, као и за прославу жетве у пољопривредним комбинатима, понекад употребљава израз „дужијанца“. Прославу завршетка вршидбе припремали су својевремено власници вршалица, а она се састојала у кићењу вршалице, свечаном обеду и весељу. Тек проучавањем свих поменутих аспеката можемо да добијемо увид у целину жетвених свечаности, које се у овом крају популарно називају „дужијанца“, и начин на који се то значење преноси на вршидбу.

Кад је реч о фолклору, пре свега о игри, песми и музици, он се негује у културно-уметичким друштвима. Од почетка шездесетих година у Суботици и околини су организоване две, сада већ традиционалне смотре фолклора које, зависно од друштвених, административно-политичких подела, имају различит опсег деловања, на нивоу општине, среза или покрајине. Оне су већ биле, јесу и треба и даље да буду предмет етнoлошких проучавања. Пуну научну пажњу, међутим, треба посветити и оним појавама које су замрле или живе у народу мимо званичне сцене, тим пре ако се има на уму велико етничко шаренило овог краја. Познато ми је да одређена настојања, пре свега појединаца, фолклориста, али и појединих културних установа, у том правцу постоје, само их треба интензивирати. У том смислу, једна од могућих тема истраживања треба да буде фолклор српских и црногорских колониста. Један од циљева проучавања фолклора може бити његово постављање на сцену. Последњих година сам настојао да пружим допринос у том правцу. Проучавао сам српске игре, песме и ношње у Партизанској Дрежници и у Бајмоку. Када та истраживања буду завршена фолклор дрежничких Срба би могао да буде постављен на сцену Културно-просветног друштва „Јединство - Egyseg” из Бајмока. Упоредо с тим треба, поред већ поменутих појава из савременог фолклора или масовне културе, приступити проучавању настанка, развоја и функција поп и рок културе, јер она на овим просторима, поготово у Суботици и Бајмоку као највећим насељима, има традицију дугу више од четврт века.

Испитивање материјалне културе становништва Суботице и њене околине такође има знатну перспективу, почев од исхране, преко одевања до културе становања и другог. Овом приликом ћу подробније указати на могућности испитивања само једног дела материјалне културе. Реч је о систему насеља на подручју суботичке општине. Према попису из 1981. године, територија општине Суботица износи 1.007 км². На тој површини има 19 насељених места. То су: Бајмок, са 9.586 становника, Мишићево са 517, Бачки Виногради са 2.345, Биково са 2.203, Чантавир са 8.596, Вишњевац са 703, Бачко Душаново са 839, Ђурђин са 2.247, Келебија са 1.995, Мала Босна са 1.835, Палић са 6.974, Горњи Таванкут са 1.849, Доњи Таванкут са 2.719, Љутово са 1.411, Шупљак са 1.650, Хајдуково са 2.899, Нови Жедник са 3.195, Стари Жедник са 2.472, и Суботица са 100.516 становника.⁶ Грубо узевши, сва насеља на подручју суботичке општине могу се поделити у две основне групе: на груписана, сеоска и градска насеља, с једне стране, и на разбијена, односно сателитска или несамостална насеља, салаше, мајуре и пољопривредне комбинате, с друге стране. Између та два основна облика постоје и прелазни типови, који у себи сједињују неке елементе и једне и друге групе насеља, као што су, на пример, салашки шорови или улице, било да се налазе самостално у атару или да су део неког груписаног насеља.

Суботица је највеће насеље на подручју суботичке општине. У њој се на особен начин прожимају елементи градске и сеоске културе. Понекад

⁶ Исто, 18-19.

се за њу каже да је велико европско село. Такав став се вероватно ослања на чињеницу да је пољопривреда у прошлости чинила, а и данас чини, снажну димензију суботичке привреде и да је, у вези с тим, на тој основи израсла и одговарајућа култура. Међутим, то је, ако је и истина, само један њен део. Суботица, исто тако, истовремено има и понешто од европске културе и уметности. Не улазећи у појединости, мислим, пре свега, на неке познате градитеље и њихова остварења, посебно у време сецесије. Суботица се као насеље може потпуније разумети тек ако се имају у виду обе поменуте димензије, и рурална и урбана. Овим проблемима се, бар за сада, најтемељније баве суботички историчари уметности и архитекти. Етнолози би, поред осталог, могли да се позабаве проучавањем културе становања различитих етничких група и социјалних слојева, како у центру Суботице тако и на њеној периферији.

После Суботице, Бајмок, Чантавир и Палић су највећа насеља на подручју суботичке општине. Палић је, вероватно због близине Суботице, као излетиште, због особености у архитектури и других разлога, у прошлости био, а и данас је предмет проучавања, посебно историчара уметности и архитеката. Бајмок и Чантавир су у том погледу имали мање среће. Као насеља имају доста додирних елемената, вероватно зато што су настали у сличним историјским, друштвеним и културним приликама. Указаћу на неке могућности етнолошког проучавања Бајмока, који познајем боље од осталих насеља на подручју суботичке општине. Бајмок има елементе сеоске и градске културе. Урбани елементи су смештени у центру насеља. Они омогућавају да се он дефинише као градско насеље, без обзира на то што му је економија добрим делом утемељена на пољопривреди. При његовом проучавању би требало водити рачуна о више ствари: о историјском развоју, природном положају, величини и облику насеља, распореду улица и кућишта, положају и типу стамбених и других објеката у њима, облику центра односно урбаног језгра и врсти објеката који се у њему налазе. У центру насеља је раскрсница, има крстаст облик, добијен пресецањем путева Суботица-Сомбор и Рата (Ново Село) - Бачка Топола. Тај крст је центар урбаног језгра насеља. Урбано језгро насеља је организовано око крста и има облик непотпуног и неправилног правоугаоника. Једну страну тог правоугаоника чини нова вишеспратна стамбена зграда, подигнута на месту бивше приземне зграде (Бергерове школе) у којој је једно време, непосредно пре рушења, била смештена продавница намештаја, спратна зграда у којој се налази месна канцеларија (зграда бивше општине и основне школе), два приземна парохијска објекта, једна приватна приземна стамбена зграда и приземна зграда омладинског дома, која једним својим делом, изнад сувог улаза у двориште, има поткровље, што је први нагавештај преласка приземних објеката у спратне. /У Бајмоку постоји још само једна слична зграда, а налази се у суседству објекта (бивша „Луцова кућа“) у чијем је једном крилу смештен Раднички универзитет (једна од бивших зграда основне школе) а у другом крилу кафић „Шанел“. Другу страну поменутог правоугаоника чине две старе приземне стамбене зграде и једна

нова спратна стамбена зграда, смештене свака са по једне стране пута који из центра Бајмока води према Суботици (улица Моше Пијаде, Суботички пут). Трећу страну правоугаоника чини једна стара приземна стамбена зграда, приземна зграда кафане „Зеџ“, једна страна приземне зграде у којој је смештена месара („29. новембар, Суботица“), споменик Светом тројству на платоу (бивша пијаца) и једна страна приземне зграде Основне школе „Вук Караџић“. Четврту страну правоугаоника чини приземна зграда станице милиције, с једне стране, и приземна зграда у којој се налази пицерија „Кула“ и „Љубљанска банка“ (бивша кућа доктора Момира), са друге стране Штрoсмајерoве улице (Сомборски пут). Те зграде су сличне, угаоне, са торњевима изнад угаоних делова и представљају неку врсту улаза који отвара пут из Бајмока за Сомбор. У средишту тог правоугаоника, на раскрсници поменутих путева, налази се католичка црква, која својом висином доминира у читавом насељу. Путеви, односно улице које чине раскрсницу означавају зону у којој се налазе најлуksузније стамбене зграде, такозване варошке или градске куће. Оне су смештене у улици Југословенске народне армије, Штрoсмајерoвој улици и Улици Моше Пијаде. Знатан број оваквих кућа се налази и у улици Браће Радића и Дожа Ђерђа (Пачирски пут), које су у близини центра, и на Косовском тргу, који је мало даље од њега. Једна од особености тих улица је у томе што се у њима јављају и куће које су смештене на угловима двеју улица и које имају две различите фасаде и два улаза, главни и споредни, стамбени и економски. У другим улицама, мање или више, превладавају куће које су скромније од поменутих, међу којима је и панонска кућа. Новији облици стамбене градње се јављају као по правилу изван главних улица, јер у њима нема слободних плацева, а старе куће се не руше, јер су у сразмерно добром стању. У том погледу изузетак чини једна нова зграда која је у току пролећа и лета 1990. године подигнута у центру насеља, на ивици платоа (бивша пијаца), између зграде у којој се налази месара („29. новембар, Суботица“) и сластичарне („Три друга“, бивше кафане истог имена). Нова зграда је приземна, грађена од цигле и покривена црепом. Приближно је исте висине као и суседне зграде. Тај објект је подигнут на месту старе, порушене приземне стамбене зграде, која је првенствено грађена од набијене земље и црепом покривена, својом дужом страном, као и нова зграда, постављена паралелно са улицом. У току седамдесетих година у једном делу ове зграде је била смештена сластичарна „Мињон“. Осамдесетих година зграда је споља обложена црвеном циглом. У том периоду је, краће време, у њој била смештена продавница пољопривредних производа. Зграда је срушена почетком 1990. године, да би на њеном месту одмах отпочела градња новог, сада већ завршеног објекта. На основу свега што је до сада речено може се претпоставити да би проучавање типова стамбене градње, и уопште насеља као целине, дало богате резултате.

Сва остала насеља на подручју суботичке општине су по обиму и броју становника мања од поменутих. Она имају сеоски карактер. У њима је добро очувана традиционална архитектура, а упоредо са њом живе и нови облици

градње. У неким селима су куће у појединим улицама прилично размакнуте једна од друге, па улице имају изглед салашких улица или шорова. Таква села су: Биково, Доња Чикерија, Љутово, Шебешић, Горњи Таванкут, Доњи Таванкут и друга села. На простору од Мале Босне, која од свих села вероватно најбоље чува архаичне елементе у архитектури, до Мишићева, и данас се подижу куће у старом, панонском стилу. Неке од њих се граде од набијене земље, а затим се споља облажу циглом, док се поједине од њих одмах граде од цигле. И једне и друге се покривају црепом. На периферији Мишићева је у последњих неколико година подигнуто више таквих кућа.

Следећа карика у ланцу суботичких насеља су салашки шорови или улице. Они се могу сврстати у категорију несамоосталних насеља јер се налазе у атару неког груписаног насеља. Велики део тих улица је настао на сродничкој основи, деобом породица и породичних задруга. Такви шорови постоје у свим већим етничким скупинама, а посебно међу Буњевцима, којих сразмерно највише има у средишњем делу суботичког атара. Салашким улицама су слична и нека мања насеља, која нису настала на сродничкој основи и која по званичном попису нису заведена као насеља. Таква су, на пример, Капоња, која се налази између Мале Босне и Мишићева, и Мадараш, који се налази код Бајмока, на југословенско-мађарској граници.

Салаша, мајури, пољопривредни комбинати, а у новије време и мини фарме су најмање стамбене и економске јединице на подручју суботичке општине. Салаша су индивидуална пољопривредна добра ситних поседника. Мајури су индивидуална пољопривредна добра крупних поседника до другог светског рата. Пољопривредни комбинати су настали после другог светског рата, на основи друштвене својине, и добрим делом на местима велепоседничких мајура. Мини фарме су новија појава. Оне се, бар по званичним изворима, јављају почетком осамдесетих година овог века, дакле, пре непуних десетак година. Да би се стекао потпун увид у овај, у основи пољопривредни тип насеља неопходно је извршити пет већих истраживања, при чему свако од њих може да кулминира посебном студијом. Једно је испитивање стамбене архитектуре на суботичким салашима, мајурима и пољопривредним комбинатима. Испитивање те проблематике је значајно и због формирања теорије о панонској кући и панонском градитељству. Та истраживања су, као што је већ речено, завршена и резултати су недавно објављени. Друга могућност је истраживање ентеријера у стамбеној архитектури суботичке пољопривреде. Посебно би било занимљиво да се испита сличност и разлика у салашком ентеријеру код различитих етничких скупова. Чини ми се да би испитивање ентеријера показало веће разлике између етничких скупова него испитивање начина градње. Ентеријер бивших мајура, на жалост, не може се више испитивати уживо, на лицу места. Преостаје једино могућност испитивања саговорника и писаних докумената, објављених и необјављених. За утеку је што постоје многа архивска документа о тој проблематици. Нешто од ентеријера бивших мајура задржало се на новоствореним пољопривредним комбинатима. У том смислу најбоља је ситуација са ентеријером на бившем мајуру Туле

Терлејја, који је данас власништво Пољопривредног добра „Зобнатица“ на Зобнатици, код Бачке Тополе. Трећа могућност је истраживање економске архитектура. Истраживање те проблематике обећава добре резултате, јер су салаша, мајуре и пољопривредни комбинати не само стамбене него и типично производна, пољопривредне и индустријске јединице. Слика о начину живота на суботичким салашима, мајурима и пољопривредним комбинатима може да буде комплетна ако се проучи и економска архитектура, јер она указује на процесе рада и начин производње. Испитивачу, осим могућих теренских истраживања, стоје на располагању и многа писана документа, међу којима су најзначајнија штампа, земљишно-књижски улозици, катастарске скице и други документи. Четврта тема коју треба испитати је религијска архитектура суботичких салаша, мајура и пољопривредних комбината. Она се јавља у два основна облика: у виду крстова односно распећа и богатоља, прецизније цркава и синагога. У вези са хришћанским крстовима више момената привлачи пажњу. Непходно је да се проучи место на коме се крстови налазе, време њиховог настанка, врста материјала од којег су изграђени, начин на који су подигнути, њихови градитељи, текстови који су на њима исписани, функције које врше и друго. Такви крстови постоје и изван салаша, мајура и пољопривредних комбината, на њивама и поред путева, и то на целој територији суботичког атара. Веома су бројни и разнолики, тако да је цео атар прекривен не само насељима него и густом мрежом крстова крајпуташа. Од већих религијских објеката у суботичкој пољопривреди мени су позната два. Реч је о синагоги на бившем мајуру Јулија Ингуса у Хајдукову и цркви на имању барона Беле Федла у Томпи, које је после првог светског рата припало Мађарској. О њима сам укратко писао у једној од поменутих књига.⁷ Потребно је да се они детаљно проуче, заједно и у склопу са осталим религијским објектима у суботичкој пољопривреди. Истраживање тих објеката, поготово крстова, мораће највећим делом, ако не и искључиво да се одвија на терену јер, бар колико је мени за сада познато, се у писаним документима слабије помињу. У том погледу је срећна околност што велики број крстова још увек постоји на терену. Они чак преживљавају и рушење салаша. После разграђивања стамбених и економских објеката на салашу, зидови остају само понекад, поготово ако нису од цигле и ако се не могу употребити за нову градњу, али крстови, код салаша који их имају, а који су често прављени од камена, као по правилу и даље остају. Они су последњи, камени записи равнице, који остају и после ишчезавања људског живота из ње, знак да човек своју религију пројектује у најтврђи материјал, камен, који надживљава његов појединачни живот. И, најзад, пета могућност истраживања суботичких салаша, мајура и пољопривредних комбината је испитивање просторних односа на њима. Потребно је испитати врсту, употребу и распоред свих објеката и простора на тим имањима. Тако би се могао стећи увид у начин живота у суботичкој пољопривреди. У оваквом истраживању, поред осталог,

⁷ Б. Ђуљурдија, *Суботица и околине*, 80 – 81.

посебну пажњу треба усмерити на формирање властитих извора на терену и на многе и разноврсне скице и карте суботичког атара. Другим речима, потребно је на терену направити низ архитектонских снимака односно ситуација на којима би до детаља било унесено све што улази у састав пољопривредних поседа, од врсте биљака до стамбених, економских и религијских објеката. Разуме се да при формирању узорка за испитивање треба водити рачуна о томе да у њему буду заступљени поседи свих социјалних и националних категорија. Када је реч о већ готовим, писаним изворима, посебно катастарским скицама, које су у овом случају и најважније, они су веома богати и исцрпни. У вези са испитивањем просторних односа на суботичким салашима, мајурима и пољопривредним комбинатима, било би исто тако важно и занимљиво проучити удаљеност и положај тих имања у атару и њихов однос према груписаним насељима. На тај начин би се могао стећи увид у однос између центра или центара и периферије.

Тек кад се проучи свих пет поменутих сегмената, добићемо целовиту слику о суботичким салашима, мајурима и пољопривредним комбинатима. Они, упркос свим променама и новинама, сразмерно најбоље чувају не само архаичне елементе у систему несамосталних, руралних насеља, него и традиционалну културу суботичке регије уопште. Друштвени живот и целокупна култура на салашима, мајурима и пољопривредним комбинатима су најважнији класични етнолошки проблем не само у Суботици и њеној околини него и у Војводини и Панонској низији уопште.

Последња појава у систему суботичких насеља коју желим да поменем јесу старе салашке и сеоске школе, мада се неке од њих јављају и у граду Суботици, пре свега на њеној периферији. Највећи број салашких школа више не испуњава своје основне намене. То отежава њихово испитивање, а посебно проучавање начина на који се употребљава школски простор. Најбољи начин да се поменута препрека премости је прикупљање података од старијих људи, који су својевремено похађали те школе. Има их неколико врста, зависно од тога ко их је и када градио. Вероватно најархаичнији изглед имају поједине школе у Горњем Таванкуту. Оне већ дуже време не раде као школе. Адаптиране су за стамбене потребе. Основни тон старим школама на целом суботичком подручју даје један веома упечатљив, јасно изграђен и најчешће заступљен тип школе. Реч је о школама из Аустро-Угарске монархије. Оне су најчешће грађене у близини салаша, међутим, често се јављају и у селима и у граду Суботици, посебно на њеној периферији. Њихова основа је у облику слова Т. Грађене су од цигле, споља обложене цементним малтером, покривене црепом, са правим и слепим прозорима и са учионицом и простором за учитеља. Јасно изграђен тип и доследно придржавање тог типа упућују на претпоставку да он са собом носи одређену друштвену и културну тајну, која би се уз помоћ детаљног архитектонског снимања, испитивања значења и функција, могла одгонетнути. Судбина тих школа је различита. Она на Зобнатици је пре неколико година порушена. Неке од њих су напуштене и празне, као што су, на пример, оне у Доњој Чикерији, Доњем Таванкуту на Павловцу, док је школа

у Ђутову адаптирана и даље служи у те сврхе, а школа у Ђурђину претворена је у стан. Вероватно најмлађа у плејади велих салашких школа је она што је изграђена на Мадарашу, код Бајмока. Подигнута је 1928. године. Већ више од две деценије не функционише као школа. Данас је најтеже напуштена и празна, а повремено служи за различите потребе пограничних војних јединица. Потребно је да се овај опоменик културе архитектонски снимим и проучим сам по себи, а посебно би било занимљиво извршити његову семиолошку анализу и тако добијене резултате упоредити са онима који би се добили проучавањем претходног типа школе, јер сваки од њих вероватно у себи крије различите васпитне, моралне и друштвене норме, произашле из различитих друштвених и државних уређења Аустро-Угарске монархије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Знатне су могућности испитивања наивне уметности на подручју суботичке општине. Данас у Суботици, Доњем Таванкуту, Бајмоку, Ђурђину, Бихову, Габрићу и другим насељима живи и ради више од стотина самосталних сликара. Потребно је испитати развој и садржај те уметности. Неки сликари из овог краја, на пример, Иштван Санто из Бајмока, рале већ више од три деценије. Тако дуги и плодни животни и стваралачки путеви заслужују да буду посебно, монографски обрађени. У овом крају су најпознатије сликарке које раде у техници сламе. Њихово седиште је у Осном селу, школи „Матија Губац“ у Доњем Таванкуту, где од пре неколико година поново ради и уметничка колонија. Постоје бар два разлога да се одмах приступи монографској обради појединих представника ове групе и школе у целини. Прво, рад у овој техници је редак, ако не и уникатан не само у овом крају него и у земљи као целини. Друго, поједине старије представнице ове школе су већ у напредним годинама и било би добро да се, бар за почетак, научно обраде оне које су најстарије.

На основу свега што је до сада речено може се видети да су малобројне могућности етнологског испитивања Суботице и њене околине. У истраживању тема које су овде назначене може бар једним делом да лежи будућност етнологских испитивања суботичке регије. Само на основу њиховог проучавања могле би се написати на десетине књига. Претпостављам да би сваки други истраживач различито видео могућности етнологских проучавања Суботице и њене околине. Хоће ли доћи до истраживања овде поменутих или неких других тема зависи од много чињеница, у чије разматрање овом приликом не могу и не желим да се упуштам. Радије бих, за случај да до њих дође, истакао чему би у истраживањима требало дати предност. Мислим, пре свега, на временску, хронолошку а не вредносну, предност (пажње истраживача треба да је вредно и оно што је национално и оно што је наднационално у култури). Реч је о оним темама чије истраживање захтева рад са усменим изворима, пре свега са старијим саговорницима. У том смислу апострофирао бих најпре неколико појава везаних за житородну суботичку равницу: жетвене свечаности, наивну уметност у техници сламе, старе салашке школе и адаптацију становништва које је у ове крајеве досељено после Првог и Другог светског рата.

Branko Ćupurdija

POSSIBILITY OF ETHNOLOGICAL RESEARCHES IN SUBOTICA AND SUR-
ROUNDINGS

Subotica and its wider surroundings (Subotica commune) have a long and rich tradition which offers a great possibility for numerous ethnological studies. With no ambition to list them all, the author points to some of the possible studies. The following research topics are noted: migrations after the World War I and World War II; social life (in particular, culture of mixed marriages, adaptation of colonists after the WW I and WW II as well as suicides); various forms of folklore (reconstruction of colonists' folk dances, songs and music, revives of folklore, pop and rock music); rite-religious life (harvest celebrations in particular); system of settlement (urban and rural settlements, salaš-farms, salaš-farm roads and schools, homesteads, inhabited agricultural complexes); and naive art. The author suggests that, if these studies are to be realized, a priority – a chronological, not a value one – should be given to investigations of those topics which require the work with older population (such as harvest celebrations, naive painting, salaš-farm schools and adaptation of colonists after the world wars).